

بررسی واگذاری امتیاز بهره‌برداری از جنگل‌های شمال به شرکت روسی کوسیس تئوفیلاکتوس و پیامدهای آن

الهه مدنی مشائی^{۱*}، تقی شامخی^۲، نصرت‌اله ضرغام^۳، محمدحسین جزیره‌ای^۴ و محمدعلی اکبری^۵

^۱ کارشناس ارشد جنگلداری، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران

^۲ استاد بازنشسته گروه جنگلداری و اقتصاد جنگل، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران

^۳ دانشیار گروه جنگلداری و اقتصاد جنگل، دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران

^۴ چهره‌ی ماندگار منابع طبیعی ایران

^۵ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۰/۲۸)

چکیده

موضوع پژوهش حاضر، مطالعه و بررسی چگونگی واگذاری امتیاز بهره‌برداری از جنگل‌های شمال ایران به شرکت کوسیس تئوفیلاکتوس روسیه تزاری و همچنین پیامدها و تأثیرات آن بر وضعیت جنگل‌های مورد بهره‌برداری است. در این تحقیق، برای اولین بار با نگاهی تاریخی، موضوع بهره‌برداری و تخریب جنگل‌ها توسط شرکت‌های خارجی بررسی شده است که در حقیقت گامی در جهت گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه مطالعات تاریخ و منابع طبیعی تجدیدشونده به حساب می‌آید. مسئله اصلی این تحقیق شناخت عوامل اثرگذار بر واگذاری این امتیاز و پیامدهای اقتصادی و محیط زیستی آن در چارچوب مناسبات ناکارآمد و فاسد دستگاه اجرایی دولت ایران و همچنین برنامه‌ها و سیاست‌های استعماری شرکت‌های وابسته به نظام رو به رشد سرمایه‌داری غربی است. در این تحقیق از روش پژوهش تاریخی، مبتنی بر استخراج داده‌های لازم از اسناد دست اول تاریخی و تحلیل توصیفی این اسناد استفاده شده است. براساس یافته‌های این تحقیق، ناآگاهی و بی‌توجهی دولتمردان ایران به منابع طبیعی و همچنین نفوذ استعماری دول قدرتمند سبب انعقاد قراردادهای واگذاری این امتیازها شد که بی‌توجهی به مفاد قراردادهای از سوی دولت ایران نیز عرصه را برای این شرکت روسی در تخلف از مفاد قرارداد مهیا کرد. بهره‌برداری‌های غیر اصولی و منفعت طلبانه این شرکت خارجی از جنگل‌های شمال کشور، آسیب‌ها و تخریب‌های جدی‌ای را در پی داشت.

واژه‌های کلیدی: امتیازات، بهره‌برداری از منابع جنگلی، جنگل‌های خزری، دولت ایران، شرکت کوسیس تئوفیلاکتوس.

مقدمه و هدف

قرن نوزدهم را باید قرن توسعه استعمار در جهان نامید. در این قرن کشورهای سرمایه‌داری در تقسیم کره زمین به مناطق تحت نفوذ خود شتاب ورزیدند و هر کشور بر آن بود تا تسلط خود را تا دورترین نقاط عالم گسترش دهد (غفاری، ۱۳۶۸). قدرت‌هایی که کنترل بازرگانی و صنعت را در دست داشتند، حکومت‌های خود را واداشتند تا سیاست‌های استعماری در پیش گیرند و با دست یافتن به منابع خام تازه و تامین بازار برای کالاهای ساخته شده خود، شرایط را برای گسترش مناسبات استعماری فراهم آورند (آذرنگ، ۱۳۶۸). در این شرایط کشوری مانند ایران نیز از نفوذ سیاست‌های استعماری برکنار نماند و به دلیل قرار داشتن در حوزه نفوذ مشترک روسیه و انگلستان به وضعیت نیمه‌استعماری گرفتار شد. از نظر اقتصادی، ادغام نواحی نیمه‌مستعمره به بازار جهانی، سرآغاز ازهم‌پاشیدگی بازارهای کوچک محلی و رشد تجارت خارجی، تخصص در تولید مواد خام و به‌طور کلی وابستگی اقتصادی ایران به قدرت‌های استعماری بود. نیاز بازارهای جهانی و صنایع در حال رشد کشورهای غربی به برخی مواد خام موجود در ایران زمینه مساعدی را برای جلب سرمایه‌داران خارجی و به‌ویژه سرمایه‌داران روسی و انگلیسی به ایران فراهم آورد. در نتیجه این وضعیت نیمه‌استعماری، دولت‌های غربی به شکار امتیازات مختلف در ایران برخاستند. این امر به یک بازی پاس‌کاری دریافت امتیازات توسط دولت‌های روسیه و انگلستان در ایران انجامید (اشرف، ۱۳۵۹).

پس از معاهده ترکمانچای در سال ۱۲۰۶ هجری شمسی (۱۸۲۸ میلادی) و قرارداد تجاری الحاقی پس از آن که در یازده فصل منعقد شد و کلیه حقوق تجاری ایران را به روس‌ها واگذار کرد، توجه روس‌ها به سمت منابع خام موجود در ایران از جمله جنگل‌های شمال ایران نیز جلب شد. دوران سلطنت ناصرالدین شاه از ادواری است که ایران میدان

زورآزمایی انگلیس و روسیه بود و این دو دولت از هیچ اقدام تخریبی فروگذار نمی‌کردند. در حقیقت امتیازات بیشماری که از این تاریخ به بعد به بیگانگان داده شد شاید هرگز در هیچ کشوری سابقه نداشت. به‌طوری که تیموری (۱۳۶۳)، به نقل از لرد کرزن می‌نویسد:

"بعد از مراجعت شاه از سفر (سوم) فرنگستان نمایندگان سرمایه‌داران اروپایی برای گرفتن امتیازات مانند مور و ملخ به طهران هجوم آوردند و معروف بود عده زیادی در طهران حاضر بودند امتیاز بگیرند از قبیل امتیاز کارخانه قند، شیشه، تلفن، چراغ الکتریک و برای احداث تاکستان و انحصار انواع و اقسام محصولات فلاحتی و غیره شاه نیز حاضر است موافقت کند چونکه مبلغ کلی به حساب شاه داده می‌شود (تیموری، ۱۳۶۳)"

در چارچوب این گونه امتیازات استعماری، اولین امتیازی که برای بهره‌برداری از جنگل‌های ایران به یک تبعه خارجی داده شد، در جریان واگذاری امتیاز راه‌آهن به بارون جولوس دو رویتر^۱ تبعه انگلیس در ۲۵ ژوئیه ۱۸۷۲ میلادی (۱۲۵۱ خورشیدی) بود. در فصل چهاردهم این قرارداد آمده است:

"دولت ایران به حکم این قراردادنامه به اصحاب این امتیاز حق مخصوص و امتیاز انحصاری و قطعی می‌دهد که در مدت طول این امتیاز در جنگل‌های ایران کار بکند و این جنگل‌ها را بکار بیاندازد و از آنها تمتع بردارند - این نوع کارکردن و تحصیل تمتع کمپانی در جنگل‌های ایرانی به هر ترکیبی که باشد و بر هر زمینی که با امضای این قراردادنامه زراعت نشده باشد جایز و معمول خواهد بود - در جایی که کمپانی درخت‌های آنجا را بریده باشد هر اراضی که دولت بخواهد بفروشد کمپانی قبل از همه کس حق خواهد داشت که آن اراضی را از دولت به قیمت متداوله بخرد دولت ایران در منافع خالص این جنگل‌ها سالی پانزده حق خواهد داشت."

از سوی دیگر، اتباع دولت روسیه نیز، امتیازاتی به‌دست آوردند و در نتیجه عده زیادی از تجار روس با پرداختن مبلغ ناچیزی به حکام و مالکان، جنگل‌ها را اجاره کردند و به قطع چوب و محصولات جنگلی و صدور آن مبادرت ورزیدند. از آنجا که قاعده و قانونی

¹ Baron de Reuter

جنگلی مناطق کانارا^۱ و مالابار^۲ منجر شد. این چوب‌ها به‌عنوان مصالح ساختمانی یا الوار جهت کشتی‌سازی به‌کار گرفته می‌شوند. در مطالعه‌ای دیگر، (Wardell et al. (2003 نتیجه گرفتند که با ورود شرکت‌های بهره‌برداری اروپایی و دولت‌های استعماری، جنگل‌ها از این نظر که چه کسی باید آنها را کنترل کند یا حق دسترسی به گونه‌های جنگلی و فضاهای جنگلی را داشته باشد، مورد توجه قرار گرفتند. گسترش روند بهره‌برداری‌های استعماری اروپاییان از جنگل‌های مستعمرات، با رشد منافع اروپایی‌ها رابطه مستقیم داشت، از این‌رو کسب سود بیشتر، اروپاییان را به بهره‌برداری بی‌رویه از این جنگل‌های پربازده اقتصادی ترغیب کرد. در تحقیقات دیگری نیز حضور شرکت‌های استعماری و نقش آنها در تخریب جنگل‌ها و منابع طبیعی مستعمرات ثابت شده است برای مثال (Brown (2001, 2003 به مسئله قوانین و مواضعی که دول استعماری به‌منظور بهره‌کشی از منابع جنگلی در مستعمره کیپ^۳ (جنوب آفریقا) به‌کار می‌بردند تا تحت عناوین مختلف مانند شرکت‌های خصوصی بتوانند بی‌وقفه از این منابع بهره‌گیرند، پرداخته است. طبق یافته‌های وی، ضربه‌های استعمار بر مردم و محیط زیست آفریقا در تمام سطح این قاره مشهود است. (Vandergest and Peluso (2006 بررسی ریشه، گسترش و شیوه‌های جنگلداری حرفه‌ای در جنوب شرقی آسیا با تمرکز بر سیاست‌های کلیدی در دوران استعمار و بعد از استعمار در مالزی، تایلند و اندونزی پرداخته و نتیجه گرفته است که شرایط محلی و اکولوژیکی به اجبار تحت تحمیل شیوه‌ها و فعالیت‌های جنگلداری استعماری قرار داشتند.

در آن زمان برای حفاظت جنگل‌ها نبود لطمات زیادی به این منبع طبیعی ثروت کشور وارد آمد (تیموری، ۱۳۶۳).

به‌طور کلی تا زمان حکومت قاجار منابع طبیعی تجدیدشونده کشور مورد توجه دولت نبود و هیچ‌گونه مدیریت سازمان‌یافته و بهره‌برداری علمی و فنی صورت نمی‌گرفت و تشکیلاتی برای امور مربوط به جنگل، مرتع و شیلات و محیط زیست وجود نداشت. سرآغاز توجه دولت به منابع طبیعی تجدیدشونده را می‌توان در زمان تشکیل وزارت فوائد عامه، دانست. بعد از آن در نخستین کابینه قانونی پیشنهادی به مجلس پس از اعلام مشروطیت در زمان محمدعلی شاه قاجار در تاریخ ۲۹ اسفند ۱۲۸۴ نام "مهندس الممالک" به‌عنوان وزیر فوائد عامه دیده می‌شود. یکی از ادارات وزارت فوائد عامه در آن زمان اداره "شوسه و راه‌آهن و جنگل‌ها" بود. از این‌رو، انقلاب مشروطه را می‌توان نقطه عطفی در تحولات صورت گرفته در تشکیلات و مدیریت منابع طبیعی ایران دانست (جوانشیر، ۱۳۷۸).

از جانب دیگر، با گسترش فرآیند صنعتی شدن در دنیا، بهره‌برداری از جنگل‌ها نیز به‌عنوان معادن چوب، روند فزاینده‌ای به خود گرفت (جوانشیر، ۱۳۷۸). انقلاب صنعتی و به‌تبع آن تفکر استعماری تأثیری شگرف بر تخریب طبیعت گذاشت. به‌طوری که از حدود سال ۱۷۵۰ میلادی (۱۱۲۸ خورشیدی) به بعد جنگ‌ها و پیشرفت‌های نظامی کشورهای اروپایی، سبب شد نیاز به چوب‌های مناطق مستعمره بیش از پیش احساس شود (مناجاتی، ۱۳۸۶). (Mann (2001 در مطالعه‌ای، به بررسی نقش دولت بریتانیا در منطقه‌ای جنگلی واقع در هندوستان پرداخته است. بنابر اظهارات وی تشکیل دولت ایالتی در جنوب غرب هند در پایان قرن هجدهم، به بهره‌برداری سنگین از منابع طبیعی به‌ویژه چوب‌های

¹ Kanara

² Malabar

³ Cape Colony (South Africa)

مواد و روش‌ها

معرفی منطقه

از آنجا که جنگل‌های شمال ایران تنها جنگل‌های دارای چوب‌های با ارزش صنعتی‌اند (سعید، ۱۳۸۵) تحقیق حاضر، بر جنگل‌های این ناحیه از کشور متمرکز است. این جنگل‌ها بر روی نیم‌رخ شمالی رشته‌کوه البرز واقع شده‌اند و تا ارتفاع تقریبی ۲۳۰۰ متری از سطح دریا بالا می‌روند (سعید، ۱۳۸۵) و استان‌های گلستان، مازندران و گیلان را پوشش می‌دهند (مروی مهاجر، ۱۳۸۴). همچنین با توجه به تحقیقاتی که تاکنون انجام گرفته، شرکت روسی کوسیس تفویلاکتوس به‌عنوان مهم‌ترین شرکت خارجی بهره‌بردار از جنگل‌های شمال کشور برای مطالعه موردی در نظر گرفته شده است.

شیوه اجرای پژوهش

این تحقیق فرصتی است تا برای اولین بار با نگاهی تاریخی به موضوع بهره‌برداری از جنگل‌ها و تخریب آنها پرداخته شود. تحقیق پیش رو در پی برداشتن گامی در مطالعات میان‌رشته‌ای (علوم طبیعت و تاریخ) است تا با استفاده از منابع دست اول بتواند از دخالت‌های مهم‌ترین شرکت خارجی بهره‌بردار از جنگل‌های شمال، پرده بردارد.

این تحقیق به‌جهت ماهیت موضوع آن، از حیث روش و بر اساس شاخص‌های ذکر شده در کتب روش تحقیق (حافظ نیا، ۱۳۸۷)، متکی بر یافته‌های کتابخانه‌ای و مطالعه اسنادی است از آنجا که منابع^۱

تاکنون در حوزه‌های مختلف به مسئله قراردادهای نفوذ بیگانگان به‌ویژه روس‌ها و انگلیس‌ها در دستگاه‌های فاسد اداری ایران در دوران قاجار پرداخته شد و مطالعات متعدد و گسترده‌ای در این موارد انجام گرفته است. اما در حوزه منابع طبیعی و به‌طور خاص جنگل‌ها، تاکنون هیچ‌گونه مطالعه بنیادی صورت نگرفته و تحقیقات موجود، در قالب بخشی از مطالعات جامع دیگر بوده و تنها اشارات کوتاهی به زمینه جنگل‌ها شده است. در نتیجه، هدف پژوهش پیش رو، کمک به روشن‌تر شدن وضعیت گذشته نه‌چندان دور جنگل‌های ایران و نیز مسئله قراردادهای بهره‌برداری از جنگل‌های شمال ایران توسط شرکت‌های خارجی در کمتر از دو قرن گذشته است. این‌گونه پژوهش‌های بنیادی می‌توانند وضعیت گذشته جنگل‌های ایران و گونه‌های ارزشمند صنعتی را برای مدیران فعلی و آینده، جهت برنامه‌ریزی موثر در راستای مدیریت احیا، حفاظت و جنبه‌های دیگر، مشخص کنند، چرا که گذشته چراغ راه آینده است.

در راستای تبیین هرچه بهتر مسائلی که تا کنون گفته شد، این مطالعه به‌صورت موردی به قراردادهای دولت ایران با شرکت روسی کوسیس تفویلاکتوس در زمینه بهره‌برداری از جنگل‌های شمال ایران پرداخته است چراکه به نظر می‌رسد این شرکت روسی مهم‌ترین شرکت بهره‌بردار از جنگل‌های شمال کشور در سال‌های ۱۲۶۰ تا ۱۳۰۰ خورشیدی و از یک‌ه‌تازان غارت و تخریب جنگل‌های شمال ایران چه در استان مازندران و چه در استان گیلان بوده است (اشرف، ۱۳۵۹، بنان، ۱۳۷۰؛ جوانشیر ۱۳۷۸، جزیره‌ای، ۱۳۸۴ و لیتن، ۱۳۶۷). در این مطالعه پس از ذکر مقدمه، به معاهدات و قراردادهای این شرکت روسی با دولت ایران و مفاد آن پرداخته شده و سپس تخلفات صورت گرفته در حین اجرای این قراردادهای و حتی پس از اتمام آنها، بررسی شده است و در نهایت بحث نهایی براساس مسائل مذکور بیان خواهد شد.

^۱ "منابع" مهم‌ترین دسته از مدارک مکتوب تاریخی به شمار می‌روند که از گذشته میراث رسیده است و هر پژوهشگری در زمینه تاریخی بایستی خود به سراغ منابع تاریخی دست اول رفته و آن‌ها را مورد بررسی دقیق قرار دهد. نکته‌ی بسیار مهم در این زمینه این است که هر چه می‌توان بایستی استناد به منابع را نسبت به مآخذ ارجحیت داد. منابع بسیار باارزش‌تر از مآخذ یا تحقیقات تازه محسوب می‌گردند. اسناد خطی دسته‌ای از منابع اصلی و دست اول است که شامل فرامین زمامداران و مکاتبات و اسناد سیاسی، متن معاهدات و توافقنامه‌های نظامی، اسناد قضایی، مکاتبات اداری، نامه‌های دیوانی، مکاتبات شخصی و دوستانه و خانوادگی، گزارش‌های اقتصادی، احوال دستگاه‌های اداری و دیوانی و ... می‌گردد. بسیاری از این اسناد با گذشت زمان همچنان دست نخورده باقی مانده‌اند (هروی، ۱۳۸۹).

اسناد، در ابتدا تصمیم بر آن بود که از روش آماری و ریاضی استفاده شود و به نوعی نتایج با زبان ریاضی توصیف شود؛ اما از آنجا که اسناد جمع‌آوری شده بخشی از کل اسناد موجود بودند، اجرای این روش غیرممکن بود و از روش تجزیه و تحلیل تفسیری محتوا استفاده شد.

شایان ذکر است، مشکلات متعددی در راه دسترسی به اسناد این پژوهش وجود داشت. دسترسی به این اسناد محدود بود و همچنین مجوز خرید تنها برای صفحات محدودی، آن هم به صورت عکس و بر روی لوح فشرده، صادر می‌شد. خط اسناد نیز شکسته و نوشته شده به زبان اداری رایج در مملکت در یکصد سال پیش بود که برای خواندن بعضی از آنها گاهی ساعت‌ها و روزها دقت و کار گروهی مورد نیاز بود.

نحوه شماره‌گذاری اسناد مورد استفاده در این مقاله که بر اساس تقدم زمانی از قدیم به جدید مرتب شده‌اند به همراه معرفی موضوعی اسناد مذکور، به شرح جدول ۱ است.

نتایج

اعطای حق امتیاز بهره‌برداری از جنگل به شرکت روسی کوسییس تئوفیلاکتوس

قراردادها و امتیازهایی که مابین دولت ایران و تجارتخانه کوسییس تئوفیلاکتوس در دسترس است به شرح زیر است:

۱- اولین امتیاز، حق استفاده از درخت‌های زیتون استان گیلان بود که در تیر ماه ۱۲۶۹ (۲۲ ژوئن ۱۸۹۰) طی نه فصل به امضای امین‌السلطان^۱ و وزیر مختار روسیه رسید. در قسمتی از این قرارداد آمده بود:

"دولت علیه ایران همگی درخت‌های زیتون ایالات گیلان را در منجیل و رودبار و رستم آباد و اطراف رودخانه سفیدرود و سایر نقاطی که زیتون به عمل می‌آید برای مدت بیست و پنج سال به تجارتخانه کوسییس تئوفیلاکتوس واگذار می‌نماید."

مهم‌ترین دسته از مدارک مکتوب تاریخی به‌شمار می‌روند که از گذشته به میراث رسیده‌اند و هر پژوهشگری در زمینه تاریخی باید خود، به سراغ منابع تاریخی دست اول برود و آنها را به دقت بررسی کند (هروری، ۱۳۸۹)، مواد اصلی تحقیق و پژوهش حاضر را نیز منابع که اغلب از نوع اسناد خطی‌اند تشکیل داده است. در واقع در اجرای این تحقیق، هدف اصلی دست یافتن به منابع دست اول و اسناد خطی برای نیل به نتیجه نهایی بوده است.

شاید به جرأت بتوان گفت دشوارترین بخش این تحقیق، دسترسی به منابع دست اول تاریخی مورد نیاز این پژوهش بود که کمتر کسی از وجود آنها اطلاع داشت. به منظور دسترسی به این اسناد، به معتبرترین کتابخانه‌های کشور مانند کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه سازمان مدیریت و برنامه، کتابخانه گمرک و ... مراجعه شد، که در هیچ‌کدام اسناد شایان توجهی یافت نشد. در نهایت پس از مراجعه به کتابخانه و مرکز اسناد وزارت امور خارجه و دستیابی به مخزن کامل‌تری از اطلاعات، اسناد مورد نظر از این کتابخانه، انتخاب و جمع‌آوری شد. از آنجا که در تعداد صفحات اسنادی که خریداری می‌شد، محدودیتی توسط مرکز اسناد وزارت امور خارجه اعمال می‌شد (تعداد سندها بسیار زیاد و بیش از دوهزار و پانصد سند مرتبط با موضوع بود)، تلاش شد اسنادی که به‌طور خاص با قراردادهای شرکت روسی کوسییس تئوفیلاکتوس ارتباط دارند انتخاب و خریداری شود. البته سعی شد از نظر موضوعی نیز طیف‌های متفاوتی که مرتبط با موضوع پژوهش باشند انتخاب شوند، به این صورت که بعضی از اسناد، نسخ خطی اصل قراردادها و امتیازها هستند و بعضی دیگر، تخلفات صورت‌گرفته از مفاد این قراردادها و گزارش‌های مختلف از این تخلفات. پس از انتخاب و مطالعه این اسناد تاریخی، رعایت امانت در انتقال محتوای آنها، به‌صورتی که در اصل سند تغییری صورت نگیرد و قسمتی حذف نشود، در اولویت کار قرار گرفت. سپس به منظور تجزیه و تحلیل

^۱ امین‌السلطان صدراعظم ناصرالدین شاه در آخرین سال‌های سلطنت وی بود (تیموری، ۱۳۶۳).

جدول ۱- معرفی اسناد استفاده‌شده

شماره سند در متن مقاله	سال ذکر شده در متن سند (ه.ق)	موضوع سند	شماره بازیابی سند در مرکز اسناد وزارت امور خارجه
۱	۱۳۱۱ (۱۲۷۲ه.ش)	قرارداد، مابین دولت ایران و شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس	Gh1324-k27-p2-77
۲	۱۳۱۸ (۱۲۷۹ه.ش)	نامه، صدراعظم به حکام کل و مباشرین گیلان و آستارا	۰۰۱۲
۳	۱۳۲۵ (۱۲۸۵ه.ش)	نامه، سفارت روسیه به مدیر کل گمرک	Gh1325-K20-P1-8
۴	۱۳۲۵ (۱۲۸۵ه.ش)	نامه، پاسخ اداره گمرک به وزارت امور خارجه	Gh1325-K20-P1-9
۵	۱۳۲۶ (۱۲۸۶ه.ش)	نامه، امور خارجه به حاجی خمایی مجتهد رشت	Gh1326-K26-P54-1
۶	۱۳۲۶ (۱۲۸۶ه.ش)	نامه، کارگزاری گیلان به وزارت امور خارجه	Gh1326-K26-P54-2
۷	۱۳۲۶ (۱۲۸۶ه.ش)	نامه، پاسخ وزارت امور خارجه به کارگزاری گیلان	Gh1326-K26-P54-3
۸	۱۳۲۶ (۱۲۸۶ه.ش)	نامه، اداره گمرک به وزارت مالیه	Gh1326-K44-P22-3
۹	۱۳۲۸ (۱۲۸۸ه.ش)	نامه، وزارت فوائدعامه (اداره جنگلات) به وزارت امور خارجه	Gh1328-K43-P2-306 and Gh1331-K44-P6-10
۱۰	۱۳۳۲ (۱۲۹۲ه.ش)	نامه، وزارت امور خارجه به وزارت مالیه	Gh1331-K44-P6-10.1
۱۱	۱۳۳۵ (۱۲۹۵ه.ش)	نامه، وزارت امور خارجه به وزارت مالیه	Gh1335-K26-P103-7

چوب شمشاد جنگل‌های آستارا تا استرآباد بود و در مقابل باید سالی ۱۱ هزار تومان می‌پرداخت (تیموری، ۱۳۶۳).

۳- سومین مورد، امتیازی است که از طرف دولت ایران به منظور بهره‌برداری از چوب درختان جنگل‌های شمال ایران به تجارتخانه کوسیسی تئوفیلاکتوس واگذار شد. این قرارداد در دی ماه ۱۲۷۳ خورشیدی (ژانویه ۱۸۹۵) به مدت پنج سال به امضای امین‌السلطان رسید. این امتیاز در فروردین ۱۲۷۹ (مارس ۱۹۰۰ تا ۲۰ مارس ۱۹۰۸) طی پنج فصل تمدید شد. مطابق فصل اول این قرارداد، تجارتخانه کوسیسی تئوفیلاکتوس از طرف دولت علیه ایران مختار و مجاز بود که از جنگل‌های آستارا و گیلان و کلارستاق و کجور و مازندران و استرآباد از هر قبیل چوب‌آلات گرفته حمل به خارجه نماید. همچنین مطابق این قرارداد اگر دیگران بخواهند از چوب جنگل‌ها استفاده نمایند باید با اجازه تجارتخانه مذکور باشد و همچنین حقوق دیوانی را هم به آن تجارتخانه بپردازند. در مقابل این امتیاز، تجارتخانه مذکور باید

طبق دیگر فصول این قرارداد، تجارتخانه مذکور در مناطق شمال کشور کارخانه‌های مورد نیاز را دایر و نیز پس از خرید محصولات زیتون و تهیه صابون و روغن و مواد دیگر از آن، این محصولات را حمل می‌کرد. همچنین این تجارتخانه مطابق قرارداد، در طی دو سال اول از پرداخت حقوق دیوانی معاف بود، ولی از سال سوم به بعد باید سالی هزار تومان وجه رایج به خزانه دولت ایران پرداخت می‌کرد (تیموری، ۱۳۶۳). همان‌طور که از متن قرارداد مشخص است، در این امتیاز، مسئله مورد توجه، میوه و محصولات غیرچوبی درختان زیتون بوده است. بر اساس شواهد و منابع موجود به نظر می‌رسد ورود شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس به جنگل‌های ایران از امتیاز در خصوص میوه درختان زیتون شروع شده است.

۲- دومین قرارداد، درباره استفاده از چوب درختان شمشاد بود که در مهر ماه ۱۲۶۹ (۱۳ اکتبر ۱۸۹۰)، به تصویب امین‌السلطان رسید و شامل شش شرط بود. مطابق این قرارداد تجارتخانه کوسیسی تئوفیلاکتوس به مدت پنج سال مجاز به بهره‌برداری از

از وزارت امور خارجه، گزارش عملکرد شرکت مذکور را در قراردادهای گذشته به همراه موارد تخلف، درخواست کرد، که وزارت امور خارجه در نامه‌ای شامل پنج بند به شرح نظر خود در مورد عملکرد این شرکت روسی پرداخت (سند شماره ۱۰):

۱- بند اول گزارش نمایانگر توجه به تأیید و کسب موافقت و پیمودن سلسله مراتب اداری است که وزارت امور خارجه لازم دانسته است از این به بعد توسط این شرکت بهره‌بردار روسی طی شود. این سلسله مراتب شامل امضای قرارداد توسط یکی از وزرای مسئول در این زمینه و نیز تصویب هیأت دولت و کسب اجازه دولت توسط وزارت مالیه است که وزارت مالیه را قادر می‌سازد به خزانه‌داری کل مجوز امضای قرارداد را اعطا کند و تأکید شده است که باید در ابتدای امر، این نکته ذکر شود تا این مسئله کاملاً مشخص و از هرگونه بلاتکلیفی و سردرگمی در آینده جلوگیری شود (سند شماره ۱۰).

۲- مورد بعدی که به آن اشاره شده است تعیین فردی به‌عنوان ناظر است، چرا که به‌نظر می‌رسد در قراردادهای گذشته، شرکت کوسیسی تئوفیلکتوس هم ناظر و هم بهره‌بردار بوده است و این مسئله از نظر فنی دچار مشکل است، چرا که اگر این شرکت بهره‌بردار است، فرد دیگری باید نظارت بر کار آن را برعهده گیرد؛ تا در صورت بروز تخلف از مفاد قرارداد و قطع چوب مازاد بر میزان و در خارج از زمان ذکر شده در قرارداد، مورد را پیگیری و گزارش دهد و اگر ناظر است پس اعطای حق بهره‌برداری از درختان به وی غیرممکن است. مسئله ناظر از جهت دیگری نیز اهمیت بسزایی دارد، چراکه مطابق قرارداد گمرکی ۱۹۰۱ (۱۲۸۰ خورشیدی) ایران و روسیه (تیموری، ۱۳۶۳)، شرکت مذکور از پرداخت حقوق گمرکی معاف است، در نتیجه به‌راحتی می‌تواند از بازرسی توسط گمرک نیز جلوگیری کند پس هیچ راه مشخصی برای نظارت بر میزان بهره‌برداری توسط این شرکت باقی نمی‌ماند. در نتیجه، وزارت امور خارجه

سالی ۱۵ هزار تومان در مقابل به دولت ایران می‌پرداخت.

البته ذکر این نکته بسیار ضروری است که به‌دلیل همزمانی اعطای این امتیاز با سفر مظفرالدین شاه به اروپا و نیاز مالی وی، مبلغی معادل ۷۵ هزار تومان به صورت پیش پرداخت از این شرکت دریافت شد، که این مسئله به روشنی بیانگر وضعیت حاکم بر شرایط جامعه در زمان اعطای این امتیاز و نیز بنا به گفته بعضی محققان یکی از مهم‌ترین علل اعطای آن است. بر این اساس، طی قراری جداگانه، قرارداد مذکور هشت سال دیگر نیز پس از پایان مدت آن با مبلغ ۲۵ هزار تومان در هر سال تمدید شد (تیموری، ۱۳۶۳). از این رو، صدراعظم ایران در نامه‌ای خطاب به حکام ولایات نوشت:

"صورت قرارداد چوب‌آلات با تجارخانه کوسیسی تئوفیلکتوس از قرار فصول ذیل در مدت پنج سال شمسی تمام برقرار است. صورت واگذاری اختیار جنگل‌های دولت علیه ایران از آستارا تا استرآباد اعم از گیلان و مازندران و تنکابن و کجور و استرآباد و سایر ولایات کائناماکان از جانب اولیای دولت علیه ایران به تجارخانه مسیو کوسیسی و تئوفیلکتوس تبعه دولت قویشوکت روسیه و این قرارداد از ۱۸ یانوار ۱۸۹۵ لغایت ۱۸ یانوار ۱۹۰۰ برقرار خواهد بود (سند شماره ۱)."

تخلفات شرکت روسی کوسیسی تئوفیلکتوس، گزارش‌ها و شکایت‌های دولتی و غیردولتی

از آنجا که در آن زمان تمامی قراردادها برای تأیید و تصدیق، به وزارت امور خارجه ارجاع داده می‌شد، سال‌ها بعد به‌دنبال درخواست شرکت روسی کوسیسی تئوفیلکتوس تمدید قراردادهای بهره‌برداری از جنگل‌های سرتاسر خطه شمال، وزارت مالیه در سال ۱۲۹۲ هجری شمسی (۱۹۱۴ میلادی)، طی نامه‌ای

^۱ از آنجا که سعی بر آن بوده است حتی اگر اشتباه نوشتاری هم وجود دارد عین متن ذکر گردد به همین دلیل یانوار مطابق سند به جای ژانویه نوشته شده است. طبق نظر استاد راهنمای محترم این تحقیق، این کلمه به احتمال بسیار زیاد تلفظ روسی ژانویه است که ژانویه نوشتار و تلفظ فرانسوی آن است.

نابسامان دستگاه‌های دولتی ایران در آن زمان دلالت دارد (سند شماره ۸). این مسئله را می‌توان در نامه‌ای که سفارت روسیه به مدیر کل گمرک ایران نوشته بود نیز مشاهده کرد. در این نامه، ضمن تأیید این مسئله که مقداری از چوب‌های قطع شده توسط شرکت کوسییس تئوفیلاکتوس بعد از انقضای مدت قرارداد در جنگل‌های شمال ایران حمل نشده باقی مانده بودند، به وزارت امور خارجه اطلاع می‌دهد که با توصیه سفارت روسیه و مجوز دولت ایران، این چوب‌ها علی‌رغم انقضای مدت قرارداد، به خارج از ایران حمل شود و سپس برای تأکید و تأیید این عمل اشاره به متن اصلی قرارداد می‌کند:

"به‌علاوه در تعرفه گمرکی قید نشده که حمل اشجار ایران به خارج قدغن است، لذا قبل از اینکه احکام قطعی در این باب صادر شود لازم است غور و تأمل به عمل بیاید (سند شماره ۴)"

۳- از مورد ذکر شده در بند سوم این گزارش، این مسئله مشخص می‌شود که اوضاع اقتصادی بسیار نابسامان دولت ایران در آن زمان و نیز تسلط سیاسی روسیه و در پی آن اتباع روس بر ایران چگونه سبب شد که قراردادهای جدیدتر برای سطح وسیع‌تری از جنگل‌ها و تعداد بیشتری درخت و مدت طولانی‌تر منعقد شود اما پولی که بابت آن به دولت ایران پرداخت شد، حتی کمتر از قراردادهایی که در گذشته برای دوره‌های کوتاه‌تری نیز منعقد شده بودند، باشد. لذا وزارت امور خارجه نسبت به این مسئله اعتراض خود را اعلام کرد و درخواست افزایش مبلغ قرارداد را داشت. قسمتی از این بند به صورت زیر است:

"ثالثاً از مراجعه به دوسیه این مسئله معلوم می‌شود که در قراردادهای سابق که مدت آنها کمتر از این قرارداد بوده حقی که به دولت می‌رسیده خیلی بیشتر از شش هزار تومان است و چه شده است که بر مدت قرارداد افزوده‌اند، ولی از مبلغی که باید به دولت برسد کم کرده‌اند اگر چه به موجب آن قراردادهای در هر سال به جای دویست هزار درخت، دویست و پنجاه هزار درخت قطع کرده‌اند، ولی حالا که جای چهار سال شش سال که سابق قرار داده بود، مدت را ده سال کرده‌اند و در این طول

لحاظ حق بازرسی توسط گمرک در متن قرارداد را ضروری دانسته است. چنانکه به نظر می‌رسد عدم نظارت بر میزان بهره‌برداری توسط این شرکت، در قراردادهای گذشته مشکلات زیادی را به بار آورده است و این مسئله می‌تواند نشان‌دهنده آغاز توجه مقامات اداری به میزان بهره‌برداری از جنگل‌ها و مسئله درآمدزایی آنها باشد (سند شماره ۱۰).

در مورد پیامدهای ناشی از قرارداد گمرکی ۱۹۰۱ (۱۲۸۰ خورشیدی) ایران و روسیه که یکی از مهم‌ترین قراردادهایی است که بین دولت‌های روسیه و ایران منعقد شد و به‌طور یکطرفه تمام بازار ایران را در اختیار روس‌ها قرار داد، می‌توان این‌گونه گفت که این قرارداد، خود نتیجه اوضاع اقتصادی بسیار وخیم و خزانه خالی دولت ایران در آن زمان بوده است (تیموری، ۱۳۶۳). با توجه به تعرفه (ث) قرارداد، دولت روسیه از پرداخت مالیات به گمرکات ایران معاف شده بود و از آنجا که شرکت کوسییس تئوفیلاکتوس تبعه روسیه به شمار می‌رفت، سفارت روسیه، خواستار معافیت مالیاتی این شرکت توسط اداره گمرک شد. این معافیت از پرداخت مالیات چنانکه در گزارش وزارت امور خارجه مشاهده شد، سبب بروز مشکلات دیگری مانند عدم اطلاع از میزان و نوع گونه‌های صادر شده توسط این شرکت شد و پیامدهای زیادی داشت (سند شماره ۱۱).

اما نکته‌ای که تأکیدی دیگر بر وضعیت نابسامان اداری و دولتی در ایران آن زمان است، نبود قاعده و دستور مکتوب برای اخذ مالیات گمرکی در اداره گمرک است. چنانکه، اداره گمرک از وزارت مالیه طی نامه‌ای خواست که هرگونه دستورالعمل یا اطلاعات در این زمینه برای اداره گمرک ارسال شود تا این اداره از حق و حقوقی که در امتیازها به اتباع خارجی داده می‌شود و نیز مبلغی که باید به عنوان مالیات اخذ کند، مطلع شود. این بی‌اطلاعی از سوی اداره‌ای مانند گمرک که نقش بسیار مهمی در اخذ مالیات و تأمین درآمد برای دولت ایران داشت، خود بر وضعیت

مدت خیلی بیشتر استفاده می‌کنند، بنابراین باید حقی که به دولت برسد بالنسبه بیشتر باشد (سند شماره ۱۰).

در زمینه تأثیر منفی و یکجانبه تسلط سیاسی روسیه بر قراردادهایی که در آن زمان منعقد می‌شد، می‌توان نادیده انگاشتن حقوق دولت ایران را در نامه‌ای دیگر که سفارت روسیه به مدیر کل گمرک ایران نوشت، مشاهده کرد. در این نامه سفارت روسیه، اشاره به ماده نهم قرارداد اصلی میان ایران و شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس می‌کند و می‌نویسد مطابق ماده نهم قرارداد، دولت ایران متعهد است تمام ابزار و لوازمی را که به منظور بهره‌برداری توسط این شرکت تهیه شده و مبلغی معادل ۸۰ هزار تومان برآورد شده است در زمان انقضای قرارداد، خریداری کند. همچنین تقاضای مهلتی مزاد بر طول قرارداد، برای خروج چوب از ایران توسط این شرکت را داشت و مسائلی مانند درگیری‌ها و اغتشاشات داخلی در روسیه و گرمای هوای استان‌های گیلان و مازندران در تابستان را به میان آورد و با اینکه مهلت قرارداد در خرداد ۱۲۸۷ (می ۱۹۰۸) به پایان رسیده بود، به مدت ۱۰ ماه یعنی تا فروردین ماه سال ۱۲۸۸ (آوریل ۱۹۰۹) مهلت خواست. این مسئله بیانگر این نکته است که چگونه سفارت روسیه از شرکت مذکور حمایت و مطالبات اتباع خود را به طور مستقیم پیگیری می‌کرد و با استناد به مفاد اصل قرارداد که با بی‌توجهی دولت ایران به منافع خود، در قرارداد توسط این شرکت روسی گنجانده شده بود، تقاضاهای خود را پیگیری و درخواست گرامت می‌کرد (سند شماره ۳).

۴- نکته بعدی در خصوص وضع قوانین جدید در زمینه منابع طبیعی و جنگل‌ها توسط مجلس شورای ملی است که با توجه به اینکه در تمامی قراردادهای دیگری که بین مالکان خصوصی و تجار خارجی منعقد و برای تأیید به وزارت امور خارجه ارجاع می‌شد، بندی متضمن این مسئله منظور شده بود که در صورت وضع قانون جدید توسط دولت ایران بعد از امضای قرارداد و در آینده، این قانون باید توسط

مستاجر الزاماً اجرا گردد؛ اکنون وزارت امور خارجه با استناد به این موضوع خواستار این نکته است که چنین بندی نیز در قرارداد جدید شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس از ابتدای امر قرار داده شود که اجرای قوانین مملکتی در زمینه جنگل‌ها توسط این شرکت را، تضمین کند. این نکته یکی از مهم‌ترین مسائل است. چرا که آن هنگام یعنی دوران مشروطه، شروع توجه جدی دولت به جنگل‌ها بود و رفته‌رفته قوانین مربوط به جنگل وضع و اجرا می‌شد. وزارت امور خارجه این مسئله را پیش‌بینی نموده است که در این هنگام اگر قانونی در خصوص جنگل‌ها وضع شود شرکت مذکور، ممکن است مانع اجرای آن شده و سبب بروز مشکلات عدیده مانند آنچه در ادامه مقاله خواهد آمد، شود. در نتیجه با آینده‌نگری و پیش‌بینی انکار این مسئله توسط این شرکت روسی، تقاضای قرار دادن چنین ماده‌ای را از ابتدای امر در اصل قرارداد مطرح کرد (سند شماره ۱۰).

مسئله نقض قوانین وضع شده در ایران پس از زمان امضای قرارداد با شرکت روسی کوسیسی تئوفیلاکتوس، در نامه اداره گمرک به اداره مالیه، مشاهده می‌شود. چنانکه از متن این نامه مشخص است صدور چوب در سال‌های پس از انقضای قرارداد شرکت مذکور از ایران ممنوع بود، اما به دلیل درخواست سفارت روسیه، در اجرای این قانون اغماض شد و اجازه صدور چوب از ایران به این شرکت داده شد و حتی بهای چوب‌ها نیز مانند گذشته پرداخت شد. همین مسئله به وضوح بیانگر وضعیت نابسامان و موضع ضعیف دولت ایران در مقابل اتباع روسیه است که چگونه بدون در نظر گرفتن منافع ایران، مجوزهای مختلف را صادر می‌کردند (سند شماره ۸).

۵- وزارت امور خارجه در بند پنجم گزارش خود، با نگاهی به قراردادهای گذشته شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس با دولت ایران به‌ویژه قرارداد دوم این شرکت، مشکل‌ساز شدن اعطای حق انحصاری بهره‌برداری گونه‌های شمشاد و زربین را مطرح کرد.

این نامه تأییدی بر موارد برشمرده در گزارش وزارت امور خارجه به وزارت مالیه است (سند شماره ۱۰). تمامی عوامل برشمرده در گزارش‌های بالا به‌نوعی می‌توانند نشان‌دهنده این مسئله باشند که وزارتخانه‌های ایران رفته‌رفته به‌طور دقیق‌تر عوامل مربوط به قراردادهای مرتبط با جنگل را مد نظر قرار می‌دادند و بررسی می‌کردند و با اعمال دقت بیشتر، به‌دنبال پیشگیری از بروز چنین مشکلاتی در قراردادهای آینده بودند.

تخلفات شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس و درگیری‌های محلی

آنچه مشخص است تنها عقد یک قرارداد یا اعطای امتیاز موجبات تخریب جنگل‌ها را فراهم نمی‌آورد، بلکه نحوه اجرای این امتیازات و نیز تعهد به مفاد قرارداد، مشخص‌کننده این مهم است که این قراردادها و امتیازات چگونه تأثیری داشته‌اند. در ادامه مشخص خواهد شد که چگونه شرایط سیاسی در کنار نارضایتی مردم از اعطای این گونه امتیازات، بر روند اجرای قرارداد تأثیرگذار بوده‌است.

یکی از مشکلات اساسی به‌دنبال دومین قرارداد شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس و دولت ایران که برای بهره‌برداری انحصاری از چوب شمشاد در سال ۱۲۶۹ خورشیدی منعقد شده بود (چنانکه در بند پنجم گزارش از خاطر گذشت، در نامه وزارت امور خارجه هم تأکید زیادی بر این مسئله شد)، اعطای حق انحصاری بهره‌برداری از یک گونه خاص که در اینجا شمشاد است به شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس بود. چنانکه بدون اجازه این شرکت هیچ کس حق بهره‌برداری از چوب شمشاد را در ایران نداشت. این مسئله سبب بروز مشکلات مختلف و اغتشاشاتی در استان گیلان شد. مطابق متن اسناد موجود، این درگیری از جایی شروع شد که یکی از اهالی به نام محمدمهدی مقداری چوب شمشاد قطع و به خارج از کشور صادر کرد و این مسئله موجب شکایت شرکت مزبور، از

این وزارتخانه خواستار لحاظ این مسئله بود که اعطای امتیاز حق انحصاری بهره‌برداری از گونه‌ای خاص با توجه به تجارب گذشته سبب بروز مشکلات اساسی می‌شود. مسئله دیگر که بسیار حائز اهمیت است، بروز ابهام در صورت قید کلمه جنگل به تنهایی در قرارداد است، چرا که باید خصوصی یا دولتی بودن جنگل‌ها در قرارداد به‌صورت آشکار و کاملاً مشخص ذکر شود. در مورد جنگل‌هایی که در املاک خصوصی افراد متفرقه قرار گرفته‌اند و توسط آنها اداره می‌شوند، هرگونه عقد قرارداد یا اجاره به عهده مالکان شخصی است و دولت از این بابت هیچ‌گونه حق اجاره یا فروش ندارد. لذا عدم تأکید دولتی بودن جنگل‌ها در قرارداد با شرکت مذکور، در آینده سبب می‌شد این شرکت با تکیه بر قرارداد، حقوق مالکان جنگل‌های خصوصی را پایمال کند (سند شماره ۱۰).

یکی دیگر از اسناد مهم در مورد گزارش تخلفات شرکت کوسیسی تئوفیلاکتوس، نامه‌ای از سوی وزارت فواید عامه به وزارت امور خارجه در سال ۱۲۸۹ خورشیدی (۱۹۱۰) است که شامل گزارشی از تخلفات این شرکت روسی از مفاد قرارداد است، مواردی مانند ادامه بهره‌برداری و قطع چوب‌های قیمتی از جنگل‌های شمال ایران حتی تا دو سال پس از انقضای مدت قرارداد و همچنین بهره‌برداری بیش از میزان ذکر شده در قرارداد از چوب شمشاد و گردو، در این نامه مورد تأکید قرار گرفته‌اند. وزارت فواید عامه با تأکید بر این تخلفات و با استناد به مفاد قرارداد اصلی، خواستار پرداخت غرامت توسط این شرکت شد. همچنین این وزارتخانه درصدد بود به‌منظور تحقیق و بررسی و نیز رسیدگی به میزان تعدیات و تجاوزات این شرکت روسی و تعیین مقدار چوب‌های قطع شده و درخواست مجوز حمل این چوب‌ها از سوی سفارت روسیه حتی پس از انقضای زمان قرارداد، یکی از صاحبان مناصب دولتی را به منطقه اعزام کند تا پس از تعیین میزان خسارات و غرامت‌ها، وزارت فواید عامه را مطلع کند (سند شماره ۹).

وزارت امور خارجه را مطرح کرد تا بتواند با حاجی خمایی ضامن محمدمهدی که نسبت خویشاوندی نیز با وی داشت برخورد کند و به شکایت کنسولگری روسیه پایان دهد (سند شماره ۷).

بدیهی است پس از وصول کاغذ وزارت امور خارجه حتمی اقدام خواهند کرد که این امر توبه شده دیگر تجدید اظهار و شکایتی از طرف جنرال قونسولگری به ظهور نرسد (سند شماره ۷) "

مورد دیگری از درگیری‌های مردم محلی با این شرکت روسی در متن نامه سفارت روسیه جهت اعاده حقوق پایمال شده شرکت کوسییس تئوفیلاکتوس توسط اهالی کجور، به مدیر کل گمرکات ایران مشاهده می‌شود. مطابق مذکورات این نامه، اهالی کجور در یک درگیری با شکستن انبار این شرکت، خسارتی معادل ۱۲ هزار تومان وارد آوردند. این درگیری ممکن است ریشه در تضییع حقوق مردم محلی و خرده‌مالکان توسط این شرکت و نیز نارضایتی مردم از اعطای چنین امتیازاتی و نادیده انگاشتن حقوق آنها در این گونه امتیازات، داشته باشد (سند شماره ۳).

بحث

با توجه به اسناد ارائه شده در این تحقیق، یکی از پیامدهای اعطای این امتیازات به شرکت روسی کوسییس تئوفیلاکتوس این بود که بعدها با وجود اتمام قرارداد، دولت ایران هرگز نتوانست مانع بهره‌برداری این شرکت از جنگل‌ها شود و شرکت بدون تمدید قرارداد و با تهدید و اعتراض به دولت ایران به بهره‌برداری و غارت منابع جنگلی سرتاسر خطه شمال ایران ادامه داد (اسناد شماره ۸ و ۹)، به دنبال این مسئله، با انعقاد قرارداد گمرکی ۱۹۰۱ ایران و روسیه که ضربه‌ای مهلک بر پیکر اقتصاد ایران وارد آورد (تیموری، ۱۳۶۳؛ محمود، ۱۳۶۲ و کسروی، ۱۳۸۴)، چنانکه مشاهده شد، مسئله صدور چوب نیز

طریق سفارت روسیه به دولت ایران و درگیری‌های متعددی در پی آن شد. چنانکه این فرد ابتدا تعهد کرد این مبلغ را به شرکت خواهد پرداخت، اما سپس سر باز زد و درگیری‌ها بالا گرفت (سند شماره ۵) و کار به جایی رسید که برای اخذ این مبلغ به سراغ ضامن وی به نام حجت‌الاسلام حاجی خمایی که یکی از مقامات روحانی و بلندمرتبه در گیلان بود، رفتند اما با واکنش این مقام روحانی روبه‌رو شدند که از پرداخت این مبلغ که قبلاً ضمانت کرده بود امتناع ورزید و این‌گونه پاسخ داد:

"صریحا آقا می‌فرمایند دیناری نمی‌دهم دولت هم حق نداشته است چوب جنگل را به دیگری امتیاز داده ببخشد" (سند شماره ۵).

این درگیری تأکیدی بر این مسئله است که دولت با ذکر عبارت چوب شمشاد جنگل‌های آستارا تا استرآباد در اصل قرارداد، بدون توجه به مشخص کردن واژه دولتی و خصوصی در کنار واژه جنگل و انحصاری کردن امتیاز بهره‌برداری از این گونه‌ی خاص و با ارزش صنعتی که متقاضیان زیادی نیز در اروپا داشت (بی‌نام، ۱۳۲۱)، مسبب بروز چنین درگیری‌هایی شد تا جایی که مردم و اهالی به کل قضیه اعطای امتیاز به یک شرکت خارجی اعتراض کردند و حتی کارگزاری^۱ گیلان نیز در مورد حل این مشکل و اختلاف میان شرکت کوسییس تئوفیلاکتوس و سفارت روسیه از یک طرف و اهالی گیلان به پشتوانه فرد روحانی از طرف دیگر اظهار ناتوانی کرد. در قسمتی از نامه کارگزاری گیلان به وزارت امور خارجه اینچنین آمده است:

.... ایالات هم نمی‌تواند در این باب با حجت الاسلام طرف شود (سند شماره ۶). "

سرانجام کارگزاری گیلان درخواست صدور حکم از

۱ کارگزاری‌ها شعبه‌ای از وزارت امور خارجه در استان‌های مهم کشور در زمان قاجار بودند که به حل و فصل دعاوی اتباع خارجی و ایرانیان می‌پرداختند.

بود (اسناد شماره ۴، ۱۰ و ۱۱). بنان (۱۳۷۰)، نیز نتیجه گرفته است که به‌طور کلی تا سال ۱۲۹۷ خورشیدی، دولت اساساً هیچ توجهی به جنگل‌ها نداشت و در این سال‌ها عده‌ای از بازرگانان و شرکت‌های خارجی شروع به بهره‌برداری از درخت‌های شمشاد، بلوط و گردوی جنگل‌های شمال کرده و مواد مستحصره را با پرداخت عوارض ناچیز به گمرک از کشور خارج می‌کردند، که با یافته‌های این تحقیق، همخوانی دارد.

اعطای امتیازات انحصاری بهره‌برداری از چوب گونه‌های شمشاد و زربین که هر دو از گونه‌های بسیار با اهمیت از نظر جنگل‌شناسی و صنعتی‌اند و موافقت دولت ایران با صدور آنها، خود دلیلی آشکار درباره سرنوشت جنگل‌های بکر آن زمان است که مخروبه‌های امروزی را تشکیل می‌دهند و امروزه طبق آمارهای رسمی، تنها ذخیره‌گاه‌هایی از جنگل‌های شمشاد باقی مانده است که باید مورد حفاظت قرار گیرد و این گونه امروزه در فهرست گونه‌های در معرض خطر قرار دارد (بی‌نام، ۱۳۷۱؛ Jalili and Jamzad, 1999). همچنین از آنجا که وضع گمرک در آن زمان تقریباً نامشخص و سازمان نیافته بود، دقیقاً مشخص نیست چه مقدار از این گونه، به همین صورت، از ایران خارج شده است به‌ویژه که تا قبل از واگذاری مسئولیت گمرک ایران به "نوز"^۱ از اتباع بلژیک، گمرک ایران سازماندهی مشخصی نداشت و دولت آن را به افراد مختلف اجاره می‌داد و این افراد با دریافت رشوه، در بسیاری موارد در ثبت ارقام صادراتی تخلف می‌کردند؛ پس از سپرده شدن گمرک به بلژیکی‌ها نیز آنچنان که ذکر شد، قرارداد گمرکی ۱۹۰۱ و معافیت از مالیات و عوارض گمرکی و در نتیجه ممانعت از بازرسی توسط گمرک، مانع ثبت میزان دقیق چوب صادراتی از ایران، در آن دوران شد. همچنین همان‌طور که مشاهده شد اعطای این گونه امتیازات انحصاری سبب دامن زدن به

بی‌اثر نماند (اسناد شماره ۴ و ۱۱) و چوب‌های بسیار باارزش جنگل‌های شمال توسط شرکت روسی کوسییس تئوفیلاکتوس، بدون پرداخت عوارض گمرکی یا با پرداخت مبالغی بسیار اندک، بدون هیچ‌گونه حق بازرسی از ایران صادر شد. اگرچه مطابق اصل قرارداد، این شرکت مشمول تعرفه گمرکی دیگری بود، پس از قرارداد گمرکی ۱۹۰۱ مشمول این نظام‌نامه جدید شد و عوارض گمرکی بسیار ناچیزی به کالاهای صادراتی آن تعلق گرفت یا به‌طور کلی از پرداخت مالیات و عوارض گمرکی معاف شد. این مسئله موجب کسب سود کلانی برای این شرکت روسی و ضررهای زیادی برای دولت ایران و صاحبان جنگل در ایران شد و البته پیامدهای دیگری نیز داشت. برای مثال از طرفی سبب سردرگمی اداره گمرک شد، چرا که وضعیت مشخصی برقرار نبود که گمرک براساس آن تعرفه گمرکی و عوارض اخذ نماید و همواره میان اداره گمرکات و سفارتخانه روسیه و کنسولگری‌ها جهت چگونگی اخذ عوارض گمرکی کشمکش و درگیری بود و اداره گمرک همواره با اعتراض سفارتخانه و کنسولگری روسیه، جهت نوع اخذ عوارض مواجه بود و حتی توسط کنسولگری‌ها از اداره گمرک آنچنان که در اسناد مشخص است شکایت‌هایی به وزارت امور خارجه مطرح شد که خواستار برخورد با اداره گمرک بودند (اسناد شماره ۴، ۱۰ و ۱۱). در حقیقت به پشتوانه قرارداد گمرکی ۱۹۰۱، کنسولگری روسیه از وزارت امور خارجه تقاضا می‌کرد به اداره گمرک دستور دهد کالاهای آنها را از مالیات معاف کند. این معافیت کالاها از مالیات، خود پیامدهای دیگری را داشت؛ برای مثال مانع بازرسی و تفتیش کالاها در اداره گمرک می‌شد و سبب می‌شد اگر چوبی از گونه‌هایی به جز گونه‌های مورد قرارداد، از کشور خارج می‌شد یا مازاد بر مقداری که در قرارداد ذکر شده بود صادر می‌شد، راهی برای مشخص کردن آن در دست نباشد که خود، دلیلی دیگر بر بی‌توجهی دولت ایران به حفاظت جنگل‌ها

^۱ Joseph Nuas

برگرداندند (سپهر، ۱۳۳۶)؛ اما تا زمان انقلاب اکتبر، شرکت روسی کوسییس تئوفیلاکتوس یک‌تنه به تخریب و غارت جنگل‌های شمال ایران پرداخت و در نتیجه به‌نظر می‌رسد این شرکت از مسبب‌های اصلی تخریب جنگل‌های شمال به‌واسطه حقوق ویژه خود مانند معافیت از پرداخت مالیات و عوارض گمرکی، حق انحصاری بهره‌برداری از تمام گونه‌های درختی جنگل‌های شمال کشور و... بود.

منابع

آذرنگ، عبدالحسین، ۱۳۶۸. تاریخ تمدن از کهن‌ترین روزگار تا سده ما، جلد دوم، موسسه انتشارات کیهان. ۷۷۲ ص.

اشرف، احمد، ۱۳۵۹. موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه، انتشارات پیام، ۱۷۲ ص.

بنان، غلامعلی، ۱۳۷۰. تاریخچه جنگل‌بانی در ایران، مجله جنگل و مرتع، ۸: ۶-۹.

بی‌نام، ۱۳۲۱. شمه‌ای درباره جنگل‌های ایران. وزارت کشاورزی، اداره جنگل‌بانی، ۷۶ ص.

بی‌نام، ۱۳۷۱. ماده ۱، قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور، مصوب ۱۳۷۱/۷/۵، سامانه قوانین و مقررات مجلس شورای اسلامی.

تیموری، ابراهیم، ۱۳۶۳. عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، انتشارات اقبال، ۴۶۷ ص.

جزیره‌ای، محمدحسین، ۱۳۸۴. نقش بیگانگان در جنگلداری ایران، در: مجموعه مقالات دومین همایش ملی جنگلداری در ایران، ۲-۴ اسفند، کرج، ۳-۳۷.

جوانشیر، کریم، ۱۳۷۸. تاریخ علوم منابع طبیعی، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ۴۷۰ ص.

حافظنیا، محمدرضا، ۱۳۸۷. مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۳۳۹ ص.

سپهر، مورخ‌الدوله، ۱۳۳۶. ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۴-۱۹۱۸، بی‌نا، تهران، ۵۱۷ ص

وضعیت نابسامان ایران و اغتشاشات مختلف و بروز نارضایتی نیز می‌شد (اسناد شماره ۵، ۶، ۷، ۱۰). این نتایج با یافته‌های جوانشیر (۱۳۷۸)، که معتقد است قرارداد با شرکت‌های بهره‌بردار روسی و یونانی بدون شک علت اصلی غارت قسمت اعظم جنگل‌های شمشاد ایران در گیلان، مازندران و گرگان است مطابقت دارد. (Saravanan 2001) نیز در تحقیقی مشابه در مادراس^۱ هند به این نتیجه رسید که این بهره‌برداری‌های استعماری سبب غارت جنگل‌های سرسبز این ایالات هندوستان در سال‌های ۱۸۸۲ تا ۱۹۴۷ میلادی (۱۲۶۱ تا ۱۳۲۶ خورشیدی) شد که پیامدهایی نظیر کاهش حق دسترسی مردم محلی به جنگل و ایجاد مشکلات و کاهش رفاه زندگی برای مردم محلی، در پی داشت. براساس تحقیق دیگری که در هند توسط (Mann 2001) به انجام رسید، شرکت‌های استعماری انگلیسی یکی از مهم‌ترین علل غارت جنگل‌های مناطق ساحلی این کشور معرفی شد. همچنین نتایج وی حاکی از درگیری‌های شدید مردم بومی با شرکت‌های بهره‌بردار انگلیسی است که در بسیاری از موارد این شرکت‌های خارجی توان مقابله با مردم محلی را نداشتند. (Brown 2001) در تحقیق خود، علت اصلی درگیری مردم محلی با سفیدپوستان استعمارگر را در مناطقی از آفریقا مانند مستعمره کیپ، حق دسترسی به منابع جنگلی و تصرف زمین‌های جنگلی مردم بومی توسط استعمارگران دانسته است.

در حقیقت اوضاع و شرایط سیاسی ایران در آن زمان برای انعقاد چنین قراردادهایی بسیار مناسب بود و این وضعیت تا انقلاب سوسیالیستی اکتبر ۱۹۱۷ روسیه (۱۲۹۷ خورشیدی) و قرارداد ۱۹۲۱ (۱۳۰۰ خورشیدی) میان شوروی و ایران ادامه داشت، تا جایی که دیگر روس‌ها از صحنه سیاست و اقتصاد ایران تقریباً کنار رفتند و تمام امتیازات استعماری را که تا آن زمان از ایران اخذ کرده بودند به ایران

¹ Madras

- Brown, K., 2001. The Conservation and Utilisation of the National World: Silviculture in the Cape Colony, c. 1902-1910, *Environmental and History*, 7: 427-447.
- Brown, K., 2003. Tree, forests and communities: some historiographical approaches to environmental history on Africa, *Area*, 35(4): 343-356.
- Jalili, A., and Z. Jamazad, 1999. Red data book of Iran, Research institute of forests and rangelands Iran, 748 pp.
- Mann, M., 2001. Timber Trade on the Malabar Coast, c. 1780-1840, *Environment and History*, 7: 403-425.
- Saravanan, V., 2001. 362 Colonialism and conservation: Commercialization of forests and decline of tribals in Madras Presidency, 1882-1947, *Journal of Forest Economics*, 17: 337-362.
- Vandergeest, P., and N.L. Peluso, 2006. Empires of Forestry: Professional Forestry and State Power in Southeast Asia, Part1, *Environment and History*, 12: 13-64.
- Wardell, A.D., A. Reenberg, and C. Tttrup, 2003. Historical footprints in contemporary land use systems: forest cover changes in savannah woodlands in the sudano-sahelian zone, *Global Environmental Change*, 13: 235-354.
- سعید، ارسطو، ۱۳۸۵. مبانی اقتصادی - عملی اداره جنگل‌ها، انتشارات دانشگاه تهران، ۳۴۱ ص.
- غفاری، ابولحسن، ۱۳۶۸. تاریخ روابط ایران و فرانسه از ترور ناصرالدین شاه تا جنگ جهانی اول (۱۳۳۳-۱۳۱۳ هجری قمری)، مرکز نشر دانشگاهی، ۲۳۲ ص.
- کسروی، احمد، ۱۳۸۴. تاریخ مشروطه ایران، چاپخانه مهارت، ۴۳۹ ص.
- لیتن، ویلهلم، ترجمه مریم میراحمدی، ۱۳۶۷. ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۸۶۰-۱۹۹۰)، موسسه انتشارات معین، ۳۶۰ ص.
- محمود، محمود، ۱۳۶۲. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹، جلد ششم، ۴۳۰ ص.
- محمود، محمود، ۱۳۶۲. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹، چاپ اقبال، جلد هشتم، ۳۹۴ ص.
- مروی مهاجر، محمدرضا، ۱۳۸۴. جنگل‌شناسی و پرورش جنگل، انتشارات دانشگاه تهران، ۳۸۷ ص.
- مناجاتی، زرین، ۱۳۸۶. طبیعت بستر حیات یا ابزار توسعه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: گروه جنگلداری و اقتصاد جنگل دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران، ۱۴۶ ص.

The concession granted to Russian Company of Koosis Teofeelucktous regarding the utilization of the Caspian forests of Iran and its consequences

E. Madani Mashaei^{1*}, T. Shamekhi², N. Zargham³, M. Jazirehei⁴, and M. Akbari⁵

¹M.Sc. of Forestry, Faculty of Natural Resources, University of Tehran, I. R. Iran.

²Prof., Faculty of Natural Resources, University of Tehran, I. R. Iran.

³Associate Prof., Faculty of Natural Resources, University of Tehran, I. R. Iran.

⁴Ever-lasting Face in the Field of Natural Resources, I. R. Iran

⁵Associate Prof., Department of History, University of Shahid Behesti, I. R. Iran.

(Received: 25 December 2013, Accepted: 18 January 2015)

Abstract

The present study investigates how the concession for the exploitation of north forests of Iran was submitted to Russian company “Koosis Teofeelucktous” as well as its consequences and effects on the under- utilization forests. For the first time in this research the exploitation and degradation of the forests by the foreign companies are studied from the historical point of view. So this study can be considered as a step toward the development of the interdisciplinary in historical and environmental issues. The main goal of this research was to identify the influential factors in submitting this concession and its economic and environmental consequences due to the inefficient and corrupting government of Iran as well as colonial policies of the foreign companies relying on the growing western capitalism. In this study, the historical research method is applied based on the acquisition of the required data through historical original documents and descriptive analysis. The results showed that the lack of knowledge and utter neglect of Iran's official authorities regarding the forest resources as well as the colonial dominance of the authoritative governments and the corruption of Iran's officials are the main causes behind these agreements and concessions. However, breaking the substances of the agreements was made easier thanks to Iran's government negligence. Hence, the way of forests exploitation leads to the serious damages and degradations.

Keywords: Concessions, Exploitation of the forest resources, Iran's government, Koosis Teofeelucktous Company, The Caspian forests.

